

УДК 930.2:[329.3:28](540-52:410)"1906/1947"

Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.)

Чувпило О. О.

Чувпило О. О. Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність Мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.). У статті проаналізовані найважливіші джерела про участь індійських мусульман, очолюваних Мусульманською лігою, у боротьбі проти гніту британських колонізаторів. Це документи Мусульманської ліги, документи про участь індійських мусульман у визвольному русі, праці та промови видатного лідера Мусульманської ліги М. А. Джинни, праці й мемуари інших індійських мусульманських політичних лідерів колоніальної доби, документи Індійського національного конгресу та інших національно-патріотичних організацій Індії, документи з історії індійського національно-визвольного руху, щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту, англійська та індійська преса, праці та мемуари англійських колоніальних чиновників в Індії, архівні матеріали.

Ключові слова: Індія, Мусульманська ліга, мусульмани, джерела, документи, національно-визвольний рух, колоніальний режим.

Чувпило А. А. Некоторые важнейшие источники об образовании и деятельности Мусульманской лиги Индии в колониальный период (1906–1947 гг.). В статье проанализированы важнейшие источники об участии индийских мусульман, возглавляемых Мусульманской лигой, в борьбе против гнета британских колонизаторов. Это документы Мусульманской лиги, документы об участии индийских мусульман в освободительном движении, труды и выступления выдающегося лидера Мусульманской лиги М. А. Джинны, труды и мемуары других индийских мусульманских политических лидеров колониальной эпохи, документы Индийского национального конгресса и других национально-патриотических организаций Индии, документы по истории индийского национально-освободительного движения, ежегодные отчеты английской колониальной администрации в Индии британскому парламенту, английская и индийская пресса, труды и мемуары английских колониальных чиновников в Индии, архивные материалы.

Ключевые слова: Индия, Мусульманская лига, мусульмане, источники, документы, национально-освободительное движение, колониальный режим.

Chuvpylo O. O. Some the Most Important Sources about the Foundation and Activity of the Muslim League of India in the Colonial Period (1906–1947). The article is devoted to the analysis of the most important sources about the participation of Indian Moslems headed by Muslim League in the struggle against oppression of British colonizers. These are documents of the Muslim League, documents about the participation of Indian Moslems in the liberation movement, writings and speeches of M. A. Jinnah, writings and memoirs of the other leaders of Indian Moslem movement, documents of the Indian National Congress and other national patriotic organizations of India, documents of the History of the Indian national liberation movement, annual reports of English colonial form of government in India to the British Parliament, British and Indian printing, writings and memoirs of British colonial politics in India, archival materials.

Keywords: India, Muslim League, Moslems, sources, documents, the national liberation movement, the colonial regime.

Незважаючи на наявність кількох статей про участь індійських мусульман у визвольній боротьбі з британськими колонізаторами та про взаємини Індійського національного конгресу (ІНК) із Мусульманською лігою [див.: 4, с. 94-103; 5, с. 89-99; 6, с. 68-78; 7, с. 172-184], історія провідної загальноіндійської мусульманської партії все ще залишається «білою плямою» у національній індології. Щоб заповнити цю прогалину, слід насамперед узагальнити та систематизувати усі наявні джерела про виникнення та основні напрямки діяльності Ліги на першому етапі її існування (1906–1947 рр.).

Метою даної статті є аналіз доступних нам найважливіших джерел про внесок Мусульманської ліги у справу завоювання індійської незалежності. Її написання обумовлене тим, що такої роботи в індологічній науці ще немає.

Пристаючи до розгляду поставленого питання, слід зазначити, що практично всі джерела, які характеризують політичний курс Мусульманської ліги за часів колоніалізму, англомовні. Мовою урду, якою спілкувалася переважна більшість індійських мусульман, вони почали виходити лише після утворення Пакистану (1947 р.). Пояснюється це особливостями британської мовної політики у найбільшій колонії світу та специфікою розвитку індійського суспільства, де іноземна мова стала фактично єдиним засобом міжнародного спілкування освічених верств населення, особливо у містах. Найбільш повним друкованим зібранням документів Ліги від часу її заснування у 1906 р. і до утворення Пакистану є її різноманітні документи й матеріали, опубліковані в двох томах у Пакистані у 1969–1970 рр. і перевидані в Індії у 1982 р. під загальною назвою «Основи Пакистану. Документи Всеіндійської Мусульманської ліги: 1906–1947»

[див.: 16]. Перший том охоплює період 1906–1924 рр., а другий – 1924–1947 рр. Це видання включає протоколи щорічних сесій (з'їздів) Мусульманської ліги, повні тексти промов її президентів (голів) на цих сесіях, протоколи та резолюції засідань керівних партійних органів: Ради Ліги та Робочого комітету, тексти промов і виступів лідерів Ліги, документи ІНК, що безпосередньо торкалися Ліги, індусько-мусульманських відносин і вимог про створення Пакистану.

Аналіз цих матеріалів Ліги дає змогу всебічно висвітлити такі важливі питання: політику англійських колонізаторів щодо індійських мусульман і мусульманського визвольного руху, передумови виникнення всеіндійської мусульманської політичної організації, метою якої мав бути захист інтересів мусульманської общини, план створення такої організації, розроблений навабом Дакки Салімуллою, оформлення нової партії 30 грудня 1906 р., її програмні положення, створення провінційних організацій Ліги, скликання 1-ї сесії Ліги в Карачі 29-30 грудня 1907 р., прийняття першого статуту партії та створення її керівного органу – Ради Ліги, її соціальний склад, обрання Ага-хана головою Ліги, а почесним секретарем – С. Х. Білграмі, взаємини Ліги з англійською колоніальною адміністрацією в Індії, її ставлення до національно-визвольного руху, очолюваного ІНК у 1905–1908 рр., взаємини Мусульманської ліги та Хінду Махасабхи, ставлення Ліги до реформ Морлі-Мінто 1909 р., введення куріальної системи виборів у Британській Індії, перебіг ідейно-політичної боротьби серед керівництва Мусульманської ліги, утворення угруповань, релігійно-общинні суперечності, релігійний комуналізм, розкол національно-патріотичних сил Індії за релігійною ознакою, ставлення Ліги до возз'єднання Бенгалу (1911 р.) і до антитурецької політики англійців у 1911–1913 рр., формування радикального напрямку в Мусульманській лізі, діяльність Ш. Номані, братів Мухамеда та Шауката Алі, З. Алі-хана, А. К. Азада та М. А. Джинни, полівіння Мусульманської ліги, перебіг боротьби в ній між радикалами та консерваторами, засідання Ради Ліги в Банкіпурі 31 грудня 1912 р., на якому ухвалюється резолюція про зміну програмних настанов партії, ухвалення нової програми Ліги на 6-й сесії в Лакхнау 22 березня 1913 р. під головуванням М. Шафі, 7-а сесія Ліги в Агрі 30-31 грудня 1913 р., боротьба на ній між старою гвардією та молодими мусульманськими політиками, відставка Ага-хана, що очолював Мусульманську лігу з 1906 р., та А. Алі, ставлення Ліги до Першої світової війни, зближення Мусульманської ліги з ІНК під час війни, створення спільного комітету Ліги й Конгресу для розробки проекту програми реформ і проведення переговорів з іншими патріотичними організаціями для його схвалення (30 грудня 1915 р.), сутність програми реформ Ліги й ІНК, введення спільного проведення сесій Ліги та Конгресу (з 1916 р.), укладення історичного «Пакту в Лакхнау» 30 грудня 1916 р. між Лігою та ІНК про

співробітництво, перші спроби об'єднати зусилля індусів і мусульман у всеіндійському масштабі для спільної боротьби проти англійських колонізаторів, критика угоди в Лакхнау з боку окремих визначних керівників Мусульманської ліги, ставлення Ліги загалом та окремих її представників до проведених англійцями реформ Монтегю-Челмсфорда 1919 р., поляризація та фрагментація політичних угруповань всередині Ліги, оформлення лівого крила Мусульманської ліги, програма неспівробітництва М. К. Ганді та халіфатистський рух 1919–1924 рр., участь у ньому представників лівого крила Ліги, ставлення правого крила Ліги та особисто М. А. Джинни до халіфатистського руху і боротьби за сварадж (самоврядування) у формі масового ненасильницького неспівробітництва з колоніальною владою та її установами в Індії, вихід М. А. Джинни з Індійського національного конгресу у 1920 р., злиття лівого крила Ліги з халіфатистами та конгресистами, визначні борці за незалежність Індії у лавах Мусульманської ліги, поступовий перехід М. А. Джинни на комуналістські позиції у 1922–1927 рр., боротьба течій в Лізі під час спаду масового антибританського руху (1922–1927 рр.), створення Мусульманської ліги М. Шафі у 1927 р., ставлення керівництва обох Ліг до англійської комісії Саймона та до «доповіді М. Неру», створення постійно діючої Всеіндійської мусульманської конференції у 1928 р. та боротьба течій у ній, знамениті «14 пунктів» М. А. Джинни та реакція на них індійських мусульманських партій і діячів, створення Мусульманської націоналістичної партії (1929 р.), ставлення Всеіндійської мусульманської ліги на чолі з М. А. Джинною, Всеіндійської мусульманської ліги на чолі з М. Шафі, Мусульманської націоналістичної партії, Всеіндійської мусульманської конференції, а також окремих їхніх угруповань і лідерів до масових ненасильницьких кампаній громадянської непокори, які ІНК проводив у 1930–1934 рр., участь Мусульманської ліги на чолі з М. А. Джинною у конференціях круглого столу в Лондоні, поява ідеї створення самостійної мусульманської держави на Індостанському півострові, ставлення Мусульманських ліг та інших індійських мусульманських організацій до «Общинного рішення» (1932 р.), «Білої книги» (1933 р.) та Закону про управління Індією (1935 р.), участь Ліги на чолі з М. А. Джинною у виборах до Центральної законодавчих зборів Індії, переговори між М. А. Джинною та президентом ІНК Р. Прасадом (1935 р.), спроби М. А. Джинни досягти єдності усіх мусульманських організацій Індії, створення М. А. Джинною Центральної парламентської ради та публікація передвиборного маніфесту Ліги М. А. Джинни (1936 р.), поразка Ліги, очолюваної М. А. Джинною, на виборах до провінційних легіслатур у 1937 р., відмова конгресистів співробітничати з Лігою М. А. Джинни у формуванні провінційних урядів, загострення протиріч між Лігою М. А. Джинни та Конгресом напередодні Другої світової

війни, перетворення антиконгресистської боротьби у генеральну лінію політики Ліги М. А. Джинни, реорганізація Ліги М. А. Джинною, прийняття нею нової програми, створення нових відділів Ліги, зміцнення внутрішньопартійної дисципліни, ставлення Ліги М. А. Джинни до Другої світової війни, підтримка нею Англії у війні, організація М. А. Джинною під час війни руху за створення самостійної держави індійських мусульман, підтримка цього руху з боку інших мусульманських партій та організацій Індії, ставлення до нього населення індійських князівств та їхніх правителів, історичне рішення Лахорської сесії Мусульманської ліги про створення двох незалежних мусульманських держав на території Індії (1940 р.), теорія двох націй, гасло створення Пакистану, збільшення чисельності та впливу Ліги, централізація влади в ній, боротьба Ліги за створення Пакистану після Другої світової війни, успіх Ліги на виборах до легіслатур у 1946 р., утворення Тимчасового уряду Індії (1946 р.) та входження до нього представників Ліги, бойкот Лігою Установчих зборів, категорична вимога створення Пакистану, офіційне проголошення утворення Пакистану 14 серпня 1947 р.

Величезну цінність становить також публікація документів і матеріалів про участь індійських мусульман у визвольному русі, що вийшла з друку в Лахорі у 1970 р. [див.: 17]. У ній містяться надзвичайно важливі джерела про боротьбу за незалежність, які дають змогу охарактеризувати мусульманський визвольний рух, визначити місце й роль у ньому Мусульманської ліги та різних її фрагментів і фракцій, показати її ставлення до форм і методів боротьби з англійськими колонізаторами, висунутих конгресистами, які її очолювали. Без уважного вивчення цих джерел дуже важко дослідити такі досить складні питання історії Мусульманської ліги: зародження мусульманського націоналізму в колоніальній Індії, його ідейні попередники, діяльність мусульманських просвітницьких організацій, світогляд і діяльність шаха Валіуллі, Саїд Ахмад-хана, Б. Тайябджі та Р. Сайяні, участь мусульман у діяльності конгресистської організації, опозиція Конгресу з боку мусульманських організацій, розвиток мусульманського сепаратизму, утворення Мусульманської ліги, її фрагментація, співробітництво частини Ліги з Конгресом під час піднесення визвольного руху 1905–1908 рр., спроби досягти національної єдності шляхом об'єднання усіх патріотичних сил Британської Індії, полеміка в Лізі стосовно куріальної системи виборів, виступи Ліги проти возз'єднання англійцями Бенгалу, підтримка нею турецької та іранської революцій, налагодження зв'язків Ліги з Конгресом напередодні Першої світової війни, вимоги надання Індії самоврядування, заклики братів Алі до збройної боротьби проти англійського колоніального режиму в Індії під час Першої світової війни, створення Центру визволення Індії та Тимчасового уряду Індії,

плани підготовки антианглійського повстання М. Хасана та У. Сіндхі, створення «революційного фонду», «змова шовкових листів», прийняття Лігою гасла надання Індії самоврядування, зближення Ліги й Конгресу, створення спільного комітету Ліги й ІНК для розробки проекту індійських реформ, сутність «плану дев'ятнадцяти», «Пакт у Лакхнау», боротьба мусульман проти «Закону Роулетта», «Амритсарська бійня», підтримка ліворадикальним крилом Ліги боротьби за сварадж і халіфатистського руху індійських мусульман, створення Всеіндійського халіфатського комітету (1919 р.), підтримка Конгресом халіфатистського руху, ідейно-політична боротьба серед халіфатистів, фрагментація халіфатистського руху, ставлення правого крила Ліги до боротьби за сварадж і до халіфатистського руху, вихід М. А. Джинни з Конгресу та його наслідки, ставлення улемів Індії до халіфатистського руху та руху неспівробітництва, створення політичної організації «Джаміат-ул-улама-і Хінд» та її стосунки з Мусульманською лігою, висунення представниками ліворадикального крила Ліги (М. Алі, С. Кітчлу, У. Сіндхі, М. Кідваї та Х. Мохані) гасла боротьби за повну незалежність Індії та вимоги відмови від ненасильницьких методів для її досягнення, симпатії більшовизму з боку цих лівих мусульманських діячів, встановлення ними контактів із Радянською Росією, негативна реакція щодо цього М. А. Джинни та поміркованих і правих діячів Мусульманської ліги, відхід від Конгресу лівих мусульманських політиків після припинення М. К. Ганді масового ненасильницького руху неспівробітництва (1922 р.), перегрупування сил лівих мусульман у 1922–1927 рр. для підготовки нового етапу боротьби з британським колоніальним пануванням в Індії, участь лівих мусульман у кампанії бойкоту комісії Саймона та у гандистських масових ненасильницьких кампаніях громадянської непокори на початку 30-х років ХХ ст., ставлення до них керівництва обох Мусульманських ліг та інших індійських мусульманських організацій, діяльність Ради мусульманської єдності та Партії юніоністів напередодні Другої світової війни, висунення Лігою гасел досягнення Індією повної політичної незалежності та створення Пакистану під час війни, ідейно-політична боротьба у мусульманському визвольному русі Індії в цей час, ставлення мусульман-конгресистів до гасла утворення Пакистану, боротьба за створення Пакистану після Другої світової війни, боротьба течій у Мусульманській лізі напередодні утворення Пакистану (1946–1947 рр.).

Надзвичайно цінним джерелом є ще й праці та промови легендарного лідера Мусульманської ліги й «батька» Пакистану М. А. Джинни, що вийшли з друку в Пакистані у 1960 р. [див.: 22]. Їхнє уважне вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги та споріднених з нею інших впливових мусульманських організацій Індії у визвольному русі, з'ясувати характер гострої ідейно-політичної

боротьби у ньому, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль окремих визначних мусульманських політичних діячів у русі за незалежність Індії, показати розбіжності між ними, мотиви, що визначали їхню поведінку, узнати особисте ставлення М. А. Джинни до політичних подій, що відбувалися за його життя. Те ж саме можна сказати й про твори та мемуари інших індійських мусульманських політичних лідерів колоніальної доби [див., наприклад: 1; 10; 23; 24; 29]. Саме з праць, промов і мемуарів М. А. Джинни та його соратників ми можемо дізнатися про такі невідомі сторінки історії мусульманського об'єднаного руху в колоніальній Індії: діяльність мусульманських сепаратистів та юніоністів, участь членів Ліги в діяльності ІНК, розбіжності Ліги та Конгресу, взаємини Ліги з іншими індійськими мусульманськими об'єднаними організаціями, протистояння Ліги та Хінду Махасабхи на різних етапах визвольного руху, сутність релігійно-комуналістської ідеології, сутність гасла сваджаті, причини та сутність індусько-мусульманських розбіжностей на різних етапах антиколоніальної боротьби, взаємини Ліги та інших мусульманських організацій Індії з колоніальною владою, її роль в утворенні Ліги та її відділів у різних індійських провінціях, ставлення колонізаторів до окремих мусульманських організацій та їхніх лідерів, зокрема до ліворадикальних діячів, ідейно-політична боротьба всередині Ліги та серед мусульманських політичних організацій, участь М. А. Джинни в роботі конгресистської організації, ставлення Ліги та окремих її лідерів до Б. Г. Тілака, М. К. Ганді, Ч. Р. Даса, М. Неру, Дж. Неру, С. Ч. Боса, а також до противників змін, свараджистів, Всеіндійської ліги незалежності, ліворадикальних конгресистів, конгрес-соціалістів, Ліги радикальних конгресистів, Форвард блоку та комуністів, погляди та суспільно-політична діяльність представників «нового покоління» мусульманських політиків (Ш. Номані, брати Алі, З. Алі-хан, А. К. Азад), генеза програми Мусульманської ліги, програмні положення представників її лівого крила, взаємини М. А. Джинни з М. К. Ганді, Дж. Неру, С. Ч. Босом, Ч. Халікуззаманом, братами Алі, А. К. Азадом, М. А. Ансарі, М. Хасаном, М. Шафі, Х. Мохані, ставлення М. А. Джинни до халіфатистського руху, гандистського руху неспівробітництва та кампаній громадянської непокорності, а також до конгрес-соціалістів і комуністів, участь М. А. Джинни в конференціях круглого столу в Лондоні, переговори М. А. Джинни з Р. Прасадом, створення М. А. Джинною Центральної парламентської ради, боротьба М. А. Джинни за створення Пакистану напередодні та під час Другої світової війни, розділ Індії та формування уряду Пакистану, призначення М. А. Джинни генерал-губернатором Пакистану.

Значно меншими за наявністю та обсягом фактичного матеріалу про утворення та діяльність Мусульманської ліги є інші джерела. Серед них насамперед слід виділити документи ІНК [див., наприклад: 8; 13; 19; 20; 36]. Це матеріали сесій ІНК, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу, звернення конгресистських президентів до щорічних сесій, доповіді генеральних секретарів ІНК, з якими вони виступали на сесіях, програмні документи партії, матеріали, що утворилися в процесі діяльності керівних органів Конгресу, документи й матеріали партійних організацій провінцій, агітаційно-пропагандистські та роз'яснювальні документи тощо. У них містяться важливі дані, відсутні в інших документах, про позицію Мусульманської ліги у визвольному русі, її взаємовідносини з ІНК та окремими його угрупованнями, зокрема, з мусульманами-націоналістами та мусульманами-юніоністами, про ставлення Конгресу та його визначних керівників, передусім Б. Г. Тілака, М. К. Ганді та Дж. Неру, до політичного курсу Мусульманської ліги на різних етапах її діяльності. У цьому відношенні значну цінність становлять також документи й матеріали інших індійських партій та організацій, з яких ми дізнаємося про їхнє ставлення до Мусульманської ліги та її керівників, а також до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих М. А. Джинною [див., наприклад: 2; 11; 12; 15; 31; 35].

Важливі документи й матеріали містять збірники документів із історії індійського національно-визвольного руху, видані до та після здобуття Індією політичної незалежності [див., наприклад: 3; 9; 14; 21; 28; 30; 32; 34; 37]. Вони включають документи та матеріали сесій Ліги, засідань її керівних органів, матеріали діяльності провінційних організацій партії, програмні документи Ліги та угруповань, що діяли всередині неї, виступи керівників партії перед народом, їхні заяви, інтерв'ю, матеріали про участь представників Ліги в роботі колоніальних легіслатур, документи організацій, які були близькими до Ліги, або знаходилися під її безпосереднім впливом. Однак ці видання містять багато документів і матеріалів, які ми знаходимо в двотомному зібранні документів Ліги та зібранні документів про участь індійських мусульман у визвольному русі, що значно знижує їхню цінність.

Решту джерел можна вважати допоміжними, оскільки вони у більшості своїй дублюються в інших виданнях, або не мають самостійного значення. Маються на увазі щорічні фундаментальні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту та уряду [див., наприклад: 18; 33], в яких наводилися важливі документи Мусульманської ліги, проте вони є й в інших документальних публікаціях. Це ж стосується й британських та індійських періодичних видань 20–40-х років ХХ ст., які на своїх сторінках друкували багату інформацію про діяльність Мусульманської ліги та інших індійських мусульманських організацій, яка, однак,

пізніше значною мірою дублювалася в документальних публікаціях. На наш погляд, не має самостійного значення таке важливе, але надзвичайно суб'єктивне джерело, як праці та мемуари високопоставлених чиновників англійської колоніальної адміністрації в Індії [див., наприклад: 25; 26; 27], що потребують до себе особливо критичного ставлення, а документи, які вони наводять, пізніше увійшли до інших видань. Що ж до архівних матеріалів, то в архівах країн СНД, зокрема в Російському державному архіві соціально-політичної історії у Москві (фонди Комінтерну й Профінтерну) та в мікрофільмах Національного архіву Індії, що зберігаються в Архіві Інституту сходознавства РАН у Москві, теж містяться цінні документи й матеріали, але вони мають безпосереднє відношення лише до участі індійських мусульман у національно-революційному та комуністичному рухах народів Британської Індії.

Таким чином, дослідник історії Мусульманської ліги Індії має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити утворення та діяльність Мусульманської ліги, показати процес її фрагментації та участь у визвольному русі протягом 1906–1947 рр. Їхнє уважне вивчення дає змогу охарактеризувати визвольний рух індійських мусульман майже за півстоліття, визначити місце й роль у ньому Мусульманської ліги, проаналізувати її ідейні засади, програму, тактику і діяльність, всебічно висвітлити перебіг гострої ідейно-політичної боротьби серед членів Ліги, розкрити процес формування найважливіших угруповань, дослідити їхні програми, тактичні принципи та основні напрямки діяльності. Майбутнім дослідникам історії Мусульманської ліги та мусульманських релігійно-общинних рухів в Індії радимо уважно вивчити архівні матеріали про них, що зберігаються в Індії, Пакистані та Бангладеш.

Примітки

1. *Азад А. К.* Индия добивается свободы / А. К. Азад. – М., 1961.
2. *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді).
3. *Бхаратій джаграті* (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді).
4. *Литвиненко Ю. Г., Чувпило А. А.* Индийский национальный конгресс и халифатистское движение / Ю. Г. Литвиненко, А. А. Чувпило // Вопросы новой и новейшей истории. – 1988. – Вип. 34.
5. *Чувпило О. О.* Участь мусульман Британської Індії в гандистському русі неспівробітництва (1919–1922 рр.) / О. О. Чувпило // Вісник ХНУ. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34.

6. Чувпило О. О. Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 pp.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2008. – № 7.
7. Чувпило О. О. Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з Індійським національним конгресом (1927–1937 pp.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2011. – № 9.
8. *A Centenary History of the Indian National Congress: Vol. 1-3.* – Delhi, 1985.
9. *A History of the Freedom Movement 1707–1947: In 4 vs.* – Karachi, 1960.
10. *Ali M. My Life* / M. Ali. – Lahore, 1946.
11. *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973.
12. *All Parties National Convention, Calcutta, 1928.* – Allahabad, 1928.
13. *Congress Presidential Addresses from the Silver to the Golden Jubilee.* – Madras, 1934.
14. *Dobbine C. Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947* / C. Dobbine. – London, 1970.
15. *Documents of the History of the Communist Party of India.* – Vol. 1-3. – New Delhi, 1971, 1974, 1979.
16. *Foundations of Pakistan. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 vs.* – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).
17. *Historic Documents on Muslim Freedom Movement.* – Lahore, 1970.
18. *India in 1926–1927. A Statement Prepared for Presentation to Parliament in Accordance with the Requirements of the 26th Section of the Government of India Act.* – Calcutta, 1928.
19. *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.
20. *Indian National Congress. Report of the General Secretaries: in 3 vs.* – Lahore, 1956.
21. *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources: In 3 vs.* – Delhi, 1962–1965.
22. *Jinnah M. A. Speeches and Writings of M. A. Jinnah* / M. A. Jinnah. – Lahore, 1960.
23. *Khaliquzzaman C. Pathway to Pakistan* / C. Khaliquzzaman. – Lahore, 1961.
24. *Khan A. The Memoirs* / Aga Khan. – London, 1954.
25. *Montagu E. S. An Indian Diary* / E. S. Montagu. – London, 1930.
26. *Morley J. Recollections: In 2 vs.* / J. Morley. – London, 1917.
27. *O'Dwyer M. India as I Knew It. 1885–1925* / M. O'Dwyer. – London, 1925.
28. *Philips C. H. The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents* / C. H. Philips. – London, 1964.

29. *Pratap M. My Life – Story of Fifty-Five Years* / M. Pratap. – Dehra-Dun, 1947.
30. *Rare Documents*. – Lahore, 1967.
31. *Some Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them*. – New Delhi, 1992.
32. *Source Material for a History of the Freedom Movement in India (Collected from the Bombay Government Records)*. – Vol. 2. – Bombay, 1958.
33. *Statement Exhibition the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1931–1932*. – London, 1933.
34. *Struggle for Independence. 1857–1947*. – Karachi, 1993.
35. *The All India Muslim Conference, 1928–1935. A Documentary Record*. – Karachi, 1972.
36. *The Indian National Congress. 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923*. – Allahabad, 1924.
37. *The Indian Nationalist Movement, 1885–1947. Select Documents*. – London, 1979.